

"ІМ'Я МОЄ ПІСЛЯ СМЕРТІ БУДЕ ЩАСЛИВИШИМ ЗА МЕНЕ..."

До 200-річчя від дня народження М. В. Гоголя
(1809—1852)

*І сум, і жаль, і висновки повчальні.
І слово, непосильне для пера. Душа пройшла
всі стадії печальні. Тепер уже
сміятися пора.*

*Костенко Л. Над берегами вічної ріки:
Поезії. — К., 1977. — С. 71.*

Микола Васильович Гоголь — один найбільш незвичайний і загадковий письменник з усіх, хто писав донині. "Гоголь був дивним створінням, та геній завжди дивний", зазначав В. Набоков.

Дослідницькі роботи характеризують М. Гоголя то як романтика, то як реаліста, то як реакціонера. Одні називають його провидцем, морально-релігійні ідеї якого лягли в основу всієї російської літератури, інші — недалекою людиною, котра "вдарилась у містику" й "зайнялася не своєю справою"; одні захоплюються його властивістю зображувати живі й яскраві людські образи, для інших його герої — мертві уособлення різних людських вад. Дивно, але іноді один і той самий автор по-різному оцінює видатного письменника. Так, перший біограф і видавець його листів український письменник П. Куліш спочатку оголосив українські повісті М. Гоголя вражаюче достовірними за своєю тональністю, а іншим разом — склав величезний список етнографічних і побутових помилок та неточностей у тих самих творах і навіть охарактеризував їх як "наклеп на український народ". Російські літератори один за одним стверджували: "у духовному типі Гоголя було щось неросійське" (М. Бердяєв), він — "панегірист татарських звичаїв" (В. Белінський), стихія Гоголя — "поганська (язичницька)" (Д. Мережковський). А їхній земляк критик В. Пьєцух у своєму есе про Гоголя "Ніс" з усього зібрання різноманітних згадок про письменника, зробленого В. Вересаєвим, використав лише однозначно ворожі й повні фактичних неточностей.

А не сперечаються не лише критики та історики літератури, а й письменники й поети. Немає такого напрямку в літературі, який не оголосив би Гоголя "своїм": його вважали родоначальником містики імпресіоністи, символісти й футуристи, потім він був оголошений "батьком соціалістичного реалізму".

*В. А. Гоголь-Яновский, батько письменника,
та М. І. Гоголь-Яновская, мати*

Таким же різноплановим вимальовується не тільки його творчий портрет, а й людський. У особистому житті Гоголь був містифікатором і фантазером, у його біографії, як і в творах, більше запитань, ніж відповідей. Характеристики письменника в спогадах його сучасників такі несхожі, ніби мова йде про різних людей. Одні шкільні товариші згадували його як пер-

шого насмішника й театрала, інші — як нелюдимого обірванця, котрий нишком поїдав солодоші; одні професори й студенти запам'ятали Гоголя, професора Петербурзького університету, як нецікавого та безпорадного викладача, інші були в захваті від його лекцій; одні знали його в Одесі чи Римі смутним і мовчазним, інші — веселим і яскравим співрозмовником.

Мабуть, ця двоплановість його сприйняття впливає не стільки з утаємниченого характеру письменника, скільки з того, що фактично він так і залишився чужим у російській літературі, незважаючи на всі зв'язки й впливи. Народжений у глухій українській провінції в сім'ї українського письменника Василя Гоголя, середнього достатку поміщика, Микола Гоголь був українцем етнічним і духовним. Він мріяв вирватися в широкий світ, тож у 1828 році, після закінчення Ніжинської гімназії, виїхав служити до Петербурга. Проте, будучи зовсім не пристосований до служби в якомусь департаменті, цей український провінціал свідомо не входив у життя столиці як його земляки й колишні однокашники: Н. Кукольник, К. Базілі, Є. Гребінка, М. Прокопович. Малорос у Петербурзі завжди вважався людиною меншовартісною. Всі перші спроби Гоголя в російській літературі були невдалими, бо ж він писав про світ, якого не знав і не розумів, до якого хотів долучитися 1829 року, який не приймав його, а відсторонював. М. Гоголь видав, а потім викупив з книгарень і знищив свою невдалу юнацьку поему "Ганц Кюхельгартен". Він писав невеличкі статті до газет, викладав історію в Патріотичному інституті, був домашнім учителем у багатих родинах. У листах додому Микола Васильович просив матір надіслати дві батьківські комедії, сподіваючись поставити їх у місцевому театрі й отримати хоч невеликі гроші. У другому листі звернувся з проханням збирати для нього все про історію, звичаї та побут України. Його цікавили описи повного вбрання сільського дячка, назви одягу сільських дівчат і жінок "до остан-

ньої стрічки", смішні, сумні, жахливі анекдоти, колядки, розповіді про святкування Івана Купала, русалок, давні монети, старожитності, стріли, а також стародруки, записки, стародавні рукописи про часи гетьманщини.

До весни 1831 року М. Гоголь написав українські повісті, що склали перший том "Вечорів на хуторі біля Диканьки", а на початку березня наступного року побачила світ їхня друга частина. Він уперше відкрив широкому світовому загалові Україну в її історії та етнографії, побуті й народних звичаях, природі й героїці. І хоча писав російською мовою, це забувалось, і не раз за кордоном у наукових і літературознавчих працях його називають українським письменником, як, скажімо, ірландським називаємо Дж. Джойса, котрий писав англійською мовою. Митцеві часто закидали, що він не вивчив добре російської мови, вказані йому помилки свідомо не виправляв, тому в українських творах наявна мовна двоплановість, переплетення українських і російських слів, на якому засновані більшість його стилістичних прийомів. Однак і в пізніших його творах, не пов'язаних з українською тематикою, є багато українізмів.

Український цикл прози виробив неймовірно високий творчий бар'єр, самокритичність доходила до межі самознищення. Тож молодий письменник зайнявся науковими розвідками; знайомство з істориками М. Максимовичем і М. Погодіним посилило це захоплення. Так, під впливом М. Максимовича, який збирався викладати в університеті святого Володимира, М. Гоголь теж загорівся бажанням переїхати до Києва. "Я захоплююся наперед, коли уявляю, як закипить моя праця в Києві. Там я витягну з-під спуду багато речей, з яких я не все ще читав Вам, — писав він Пушкіну. — Там закінчу я Історію України й Півдня Росії і напишу Загальну Історію, якої в справжньому вигляді її, на спожаління, досі не лише на Русі, а навіть і в Європі немає. А скільки зберу легенд, повір'їв, пісень, тощо!"².

Проте на це місце взяли іншу людину, а Миколі Васильовичу запропонували викладацьку роботу в Петербурзькому університеті. Відгуки про його діяльність на цій посаді були досить різні. Проте, при читанні замальовки на історичну тематику "Про середні віки", "Про викладання загальної історії", "Погляд на складання Малоросії", "Про малоросійські пісні", "Про рух народів у кінці V ст.", "Ал-Мамун" впадає в око поінформованість автора щодо всесвітньої історії, стародавньої, середніх віків і, звичайно, української. Поступово інтерес Миколи Васильовича до викладацької роботи згасав і 1835 року він із полегшенням залишив університет. По тому письменник подорожував Кримом і Полтавщиною. У листах до рідних і друзів жалівся на погане здоров'я і нестачу коштів, проте не полишав літературної роботи — писав п'єсу "Ревізор" (1836), збирав матеріал

² Цит. за ст.: *Рогоза Б.* Чому Гоголь не став киянином // *Наука і сусп.-во.* — 1997. — № 9/10. — С. 15.

до "Мертвих душ", видав "Миргород" (1835) (продовження "Вечорів..."), "Арабески" (1835), намагався надрукувати повість "Ніс" (1836), від неї відмовився журнал "Московский наблюдатель", через, як на погляд її видавців, її "вульгарність" і "тривіальність".

Постановка "Ревізора" у Петербурзі викликала такий вибух дискусій російського суспільства, що знервований Гоголь у 1936 році втік за кордон. Швейцарія, Франція й, нарешті, Італія — країна, в яку він закохався одразу. "Вона моя! Я народився тут, — писав він В. Жуковському. — Росія, Петербург, сніги, негідники, департамент, кафедра, театр — все це мені наснилося".

Чужинцю в Петербурзі, тут, у Римі, йому однаково далекі були й Україна, й Росія. Опинившись на чужій території, він відчув себе саме іноземцем, рівним іншим іноземцям, а не "малорослим малоросом", як зневажливо писали про нього російські критики. Письменник найкраще працював у дорозі й написав твори, яких у Росії від нього ніхто не чекав: коли плітки сповіщали, що він пише "Щоденник російського генерала за кордоном", з'явився перший том "Мертвих душ"; коли читачі з нетерпінням чекали появи другого тому, вийшла друком "найбільш дивна книга російської літератури" — "Вибрані місця із листування з друзями". У 1939 році ненадовго (лише на рік), у зв'язку з сімейними справами, він повернувся у Росію, де читав знайомим уривки з "Мертвих душ". І знову зіткнувся з неприйняттям та відвертою ворожістю, публіка кривилась від оголеної правди його нищівної сатири. М. Гоголь знову виїхав за кордон, намагаючись розібратися в собі, своїх невдачах і переживаннях, шукав точку опори, прагнув віднайти логіку свого, Богом даного, життєвого шляху.

Наприкінці 1841 року він повернувся до Росії, видав перший том "Мертвих душ" (1842), повість "Шинель" (1842), надрукував велику статтю "Рим". Наприкінці наступного підготував повне зібрання творів у чотирьох томах. З їхнім виходом у світ М. Гоголь став головою нової літературної течії — "натуральної школи", з представниками якої майже не підтримував особистих зв'язків. До неї упродовж десяти років долучилися найкращі представники російської прози того часу: Ф. Достоевський, Д. Григорович, І. Тургенєв, М. Некрасов, Є. Гребінка, П. Куліш, проте сам "голова школи" замовк назавжди. Щоправда, у 1847 році випустив "Вибрані місця із листування з друзями" — книжку не художню, а публіцистичну, в якій висловив свої ідеалістичні патріархально-релігійні погляди. У ній Микола Васильович виклав ідеї, які пізніше розвинув Ф. Достоевський, і вони створили йому славу мислителя: "нема в світі винних", думку про те, що безрелігійна культура неминуче приречена на розпад, і головне — про взаємну близькість естетичних і етичних цінностей. Письменник чекав громадського резонансу, був упевнений, що книга послугує для загального добра. Натомість із гнівною відповіддю виступив В. Белінський, який не міг про-

³ Цит. за кн.: Вересаєв В. В. Гоголь в житті: Системат. свод. подлин. свидетельств современников. — Х., 1990. — С. 233.

стити "малоросу" "не такого" погляду на Росію. Ображені почуття "великороса" взяли гору над логікою й талантом критика: він звинуватив М. Гоголя в незнанні Росії, нерозумінні російського суспільства. Шовіністичні висновки "несамовитого Віссаріона" були підтримані його наступниками — М. Чернишевським, пізніше О. Мандельштамом, А. Бєлим, В. Розановим, В. Брюсовим. І лише в 1918 році один із найбільших "візаві" письменника критик В. Розанов визнав його правоту в передбаченні "російського бунту": "Він побачив російську душеньку в її "преисподнем содержании"... Правий був цей біс Гоголь"⁴.

Але це було згодом, про що сам Гоголь так ніколи й не дізнався. А за життя він болісно сприйняв ці нападки. У нього почалася глибока й затяжна криза. Щоб якось вийти з неї, письменник шукав порятунку в релігії, відвідав Єрусалим і, нарешті у 1848 р., після шестилітньої відсутності, повернувся до Росії. Тут він побачив майже розорений батьківський маєток Критика, яка й раніше вороже його сприймала, перестала згадувати. Він відчув ворожість знайомих. Микола Васильович намагався продовжити роботу над "Мертвими душами", проте власноруч спалив написане. Знищення багатолітньої праці не було наслідком душевної хвороби, як стверджували деякі дослідники, це — свідоме діяння художника, який упевнився в недосконалості всього ним зробленого.

Микола Гоголь помер у Москві в четвер, близько восьмої ранку, 4 березня 1852 року на сорок третьому році життя. Є суто медична версія смерті від тифу, епідемія якого на той час ширилась у Москві. Проте, на думку більшості дослідників, відповідальність за неправильний діагноз і примусове лікування, що спричинили смерть письменника, лежить на двох медиках, які лікували хворого, організм якого був підірваний малярією й недоїданням, оскільки лікували тоді душевнохворих холодною водою та кровопусканням. Це остаточно підірвало й без того слабе здоров'я письменника. На жаль, тоді в медицині тон задавали посередні німецькі та французькі лікарі, а школа визначних російських медиків ще тільки формувалась.

Жоден із петербурзьких журналів не відгукнувся вчасно на смерть великого письменника, а коли І. Тургенєв насмівся опублікувати відгук у "Московських Ведомостях", місяць пробув під арештом, по закінченні якого його вислали у родинне село.

Микола Гоголь був суперечливою особистістю. Головний його конфлікт — це конфлікт між російською і українською культурою. Конфлікт двох середовищ — внутрішнього, українського, й зовнішнього, петербурзького, — витворив генія, який у недосяжному прагненні до високого романтичного ідеалу дозволив побачити світові велич "малої людини" й незмірні глибини свого справжнього духовного середовища — України.

⁴ Цит. за ст.: *Николюкин А. Н.* В. В. Розанов и Н. В. Гоголь // *Н. В. Гоголь: Материалы и исследования* / отв. ред. Ю. В. Манн. — М., 1985. — С. 163.

